

текстів грім витлумачено як “голос демонів”, на той час як у першому це – голос *камі*.

Висновки

Таким чином, ми бачимо, що “Ісе моногатарі” - твір, тісно пов’язаний із релігійними уявленнями своєї доби. Проте релігійний зміст його не лежить на поверхні, він вимагає аналізу структури, а подекуди - тлумачення з опорою на контекст. Безсумнівний зв’язок “Ісе моногатарі” з езотеричною традицією “шляху поезії”, й не лише зовнішнє, через включення до корпусу текстів цієї традиції та коментування, а й внутрішнє – через культ морських Богів, що є й Богами поезії (Сумійосі-Даймьо:дзін і Ватацумі). Більше того, смисл деяких частин твору не можна зрозуміти, не враховуючи езотеричне тлумачення. Загалом можна стверджувати також, що релігійність “Ісе моногатарі” радше сінтоська, ніж буддистська, хоча й з елементами синкретизму, притаманними культурі тієї доби. Згодом (у ранніх коментарях) міра такого синкретизму помітно зростає.

Японська езотерична поетика мало досліджена з багатьох причин, і не остання з них – секретний характер вчень, здебільшого усна передача їх від вчителя до учня. Подальше її вивчення й аналіз японської класики з урахуванням релігійних традицій, що склали духовну атмосферу епохи, є перспективним напрямком японістики.

О.Шелудченко* (м. Київ)

МУСУЛЬМАНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МЕСІАНСТВА

Мусульманство виникло в VI столітті як відгалуження старозавітного монотеїзму, а також як реакція на іудейсько-християнську традицію. Засновник ісламу пророк Мухаммед не був для мусульман Богом, що втілюється в образі людському. Мусульманство заперечувало боговтілення як в принципі невірну ідею. Аллах визнавався єдиним і абсолютним Богом, який ніяк не міг бути втілений в образі людини через свою абсолютну трансцендентність. Тому Христос, на думку мусульман, був лише пророком, але не розіп’ятим на хресті Богом.

---

* Шелудченко О.- аспірантка кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Ісламська традиція, яка історично виникла в VII столітті християнської ери, як вважають послідовники цієї релігії, наділена особливим значенням. Вона є останньою за часом появи, а тому нібито замикає собою всі передуючі більш древні традиції. Це було відображено в працях Генона, де космогонічні процеси часто співвідносяться з індуїстською доктриною, а есхатологічні - описуються в ісламських термінах. Можливо, що саме таке розуміння вплинуло і на його особистий вибір. Генон, як відомо, прийняв іслам і більше відомий як шейх Абдуль Вахид Ях'я [Абдуллаев К.И. Исламская традиция и современность, - Баку, 1989.- С. 31]. Ісламська доктрина немов би синтезує в собі християнський та іудейський погляди на пророків, іменуючи пророками як іудаїстських священних персонажів, так і Христа (Ісу). Цей пророчий цикл завершується Мухаммедом.

Як вважають сучасні мусульманські дослідники, циклічно "завершувальна" роль ісламу знаходить своє ясне відображення і в його конфесіональних символах - півмісяці, що метафізично засвідчує закінчення циклу, і Каабі - священному чорному камені, що має саме кубічну форму, також відповідну цьому моменту езотеричної історії. Виходячи з цього, іслам може бути названий традицією глибокого духовного реалізму, спрямованого в нереальне, що не тільки не випробовує ніяких ілюзій щодо світу й часу, в якому він з'явився, але і що оголосила рішучу священну війну (джихад) всім ілюзіям. Крім того, специфіка ісламського монотеїзму, за визначенням Гейдара Джемалі, також унікальна вона складається в розумінні Аллаха не стільки як "творця", скільки як "активного знищувача всього, що не є Він" [Там само.- С. 28]. І в такому розумінні виражений підкреслений есхатологізм ісламської традиції.

Дуалізм традиції і контртрадиції проникає і в останнє з Об'явлень. Він сходиться в есхатологічній фігурі Махді (якого веде Аллах), який знищить Темний вік у битві з Дадджалом (брехуном), що є його персоніфікацією. Дадджал - персонаж, типологічно відповідний в ісламі Антихристу, і в битві проти нього, як засвідчують ісламські теологи, знаходиться синтез християнської й ісламської традицій. Згідно з деякими ісламськими уявленнями, він буде знищений саме Ісою, що повернеться на землю і очолить військо Махді.

У шіїтському езотеризмі, як повідомляє італійський традиціоналіст Клаудіо Мутті (Омар Амін), Махді іменується також "печаткою езотериків", що замикає собою всю традиційну ініціацію, яка проявиться в ньому в своїй самій глибинній суті. Таким чином, його місія подібна до місії Мухаммеда, що "запечатав цикл пророків", які дали цю ініціацію людству. Однак, цікаво, що Рене Генон в описі фігури

Дадджала також іменує його "печаткою" - всіх найбільш "інфернальних" циклічних тенденцій. І ця формальна подоба в ісламі вельми показова. Дадджал, подібно Махді, за ісламськими пророцтвами, також володарює над природними явищами і навіть воскрешає з мертвих. Його царство - це "велика пародія" на Традицію. На чолі його війська стоять "святі Сатани", подібно тому як Махді підтримується справжніми, божественними святими [Там само.- С. 45].

Дуалізм традиції і контр-традиції виявляється в різному розумінні фігури Махді. Так, одна з версій сприймає Махді як Месію, покликаного відновити на землі "царство справедливості" або, іншими словами, реставрувати "втрачений" традиційний порядок, синтез. Ця версія, в суті, і сповідується більшістю сучасних ісламських течій - від сунітів до вахабітів (що називають себе "традиціоналістами"), які прагнуть до ісламізації життя, ставлячи на перший план норми шариату.

Друга версія, заперечує цю "проективність". Навпаки, в образі Махді вона вбачає таке посланництво, яке, зі слів Джемаля, "в принципі виключає саму ідею сприйняття і переживання". Це абсолютно не співпадає з "месіанськими" концепціями, орієнтованими на "відновлення царства інерції до досконалості".

Для ісламу також характерне очікування "кінця світу". Так, в 12 столітті мусульманські богослови, філософи, містики говорили про те, що прийде "кінець світу". На Заході тоді зійде "чорне Сонце", за ним слідуватимуть орди Гога та Магога, а за Гогом та Магогом прийде Дадджал, тобто антихрист. Він проїде по Палестині на ослі у супроводженні 70 тисяч євреїв та встановить своє панування. Але потім з небес прийде Месія (або Махді) - людина, яка відновить віру, вб'є Дадджала та поверне на землю справедливість, силу, відродить людей на шлях творця.

Виходячи з мусульманської концепції "кінця днів", прихід ал-Махді є такою ж необхідністю і неминучістю, як в християнській релігії прихід Месії, а в єврейській релігії - Машіаха. Існує ряд ісламських пророцтв про його прихід [Хазрат Мирза Гулам Ахмад. Пророчества.- Ісламабад.- С. 21-24]:

1. Махді (Ведучий) і Месія (Обраний) будуть однією і тією ж особистістю.
2. Махді відмінить релігійні війни.
3. У часи Месії в світі буде спостерігатися велике зростання знань і велике змішування людей.
4. У ці часи будуть використовуватися нові види транспорту, у верблюдах не буде потреби.

5. У той же час настане занепад в релігійній вірі. Від Ісламу не залишиться нічого, крім назви, а від Корану не залишиться нічого, крім тексту.
6. Християнські нації стануть найпоширенішими в світі.
7. Ледве почувши про прихід Махді, мусульмани повинні принести йому клятву вірності (байат), навіть якщо для цього їм доведеться повзти до нього по льодовиках гір. Звідси, Махді з'явиться в країні, де буває сніг і лід.
8. Він нагадає вчення Ісуса.
9. Махді з'явиться на Сході.
10. Мусульмани підуть за ним і він буде панувати в єдиному, об'єднаному мусульманському царстві.
11. Він з'явиться безпосередньо перед кінцем світу, у часи розбрату й бід, щоб ще раз повернути світ, який занепає і відвернувся від Бога, на шлях істинної віри.

В оповідях мусульман про кінець світу Ісус діє поруч з Махді. Разом вони переможуть Антихриста. Крім того, Ісус буде васалом і шанувальником Махді. Махді втілює в собі ідею християнського й іудейського Месії, оскільки в ісламі поняття “Месія” в тому значенні, в якому його розуміють християни та іудеї, не існує. Його функції виконує “прихований” імам шіїтів.

Саме поняття “імамат”, в широкому розумінні цього слова, включає в себе духовне наставництво, релігійне і політичне лідерство, яке необхідне для впровадження цілей ісламу в реальне життя.

Імамат іноді розуміється в значенні лідерства в обмеженій, суспільній або політичній, сфері. Ми ж ставимо перед собою мету розглянути поняття “імам” в тому значенні, коли людина є намісником Пророка в управлінні суспільством й повинна донести до людей принципи шаріату.

Суніти вважають, що імам не є тим Месією, який повинен прийти в “кінці часів”. Більшість вчених-сунітів стверджують, що імамат означає те ж саме, що й халіфат, що це слова-синоніми. На їх думку халіфат (намісництво) - це велика суспільна і релігійна відповідальність, яка покладається шляхом виборів. Халіф приступає до розв'язання релігійних проблем мусульманського суспільства, він покликаний стежити за забезпеченням безпеки з використанням військової потужності і охороною кордонів ісламської держави. Таким чином, імам є звичайним лідером і правителем, що уповноважений громадою.

Згідно з сунітським вченням, халіф-імам є людиною, яка приймає на себе відповідальність правління шляхом вибору. При такому підході халіфат є суспільною відповідальністю, а не Божественною обітницею. З

точки зору ісламської юриспруденції, халіфат є другорядним питанням ісламу; його предмет - це дія відповідальної людини. Таким чином, він виходить з сфери першорядних питань, коли його предметом стає дія Аллаха і для його сприйняття потребує обґрунтування раціонального характеру.

Для халіфату перевага в знанні й богобоязненність, крім непорочності, не є такою ж необхідною умовою, як для імамату. Навіть якщо халіф порушить норми богобоязненності і здійснює безліч помилок, то це не буде вважатися порушенням порядку халіфату.

Тепер розглянемо шиїтський підхід до проблеми. Згідно з шиїтами, імамат - ніщо інше як форма правління, яка має божественну природу; це - божественна обітниця як пророцтво. Аллах може обрати будь-кого з своїх рабів з тією різницею, що пророк є засновником цієї місії, а імам виконує роль охоронця цієї релігії. Тому з'явилася необхідність в існуванні гідної особистості, яка вільна від помилок і недоліків і втілює в собі всі умови пророцтва, за винятком прозріння. Вона може сприяти продовженню шляху, який був початий засновником релігійного закону Мухаммедом.

Роль лідера у вихованні суспільства - це найбільш впливовий чинник. Мухаммед вважав його більш впливовим, ніж сім'я і чинники біологічної спадщини. Цей вплив є сильнішим, ніж вплив батька на виховання своїх дітей. Природно, що ця точка зору не є безперечною. Але вона накладає певний відбиток на мусульманський світогляд.

Положення про імамат в ісламських джерелах вважається центральною ланкою мусульманського шариату. Його дослідженню приділяють багато уваги як шиїти, так і суніти.

Шиїти вважають, що імам є тією людиною, через яку реалізується великодушність Аллаха. Без нього Земля поринула б в нежиття. Вони кажуть, що суспільству потрібна людина, навколо якої воно згуртувалося б і створило монолітну спільноту. Саме ця людина повинна донести і пояснювати іншим людям закони Аллаха, бути гарантом єдності мусульманської общини, оберігати її від розколу і відхиленя.

Мусульманське суспільство відчуває гостру потребу в людині, яка б направляла в єдиному напрямі уявну діяльність свого народу.

Імами відчували й несли відповідальність за захист релігії і шариату від відхиленя. Вони своїми словами і діями вели людей вірним шляхом і залишили після себе багатий скарб ісламської спадщини.

Тлумачення ісламського законоположення, роз'яснення постанов і рішень ісламу та контроль за впровадженням універсальних положень ісламу в практичному житті людини - один з найважливіших напрямів діяльності імамів.

Серед представників різних ісламських течій (і на відміну від них) шійїти вирізняються визнанням непогрішимості імама. Вони вважають, що імам так само, як і Пророк, володіє якістю непогрішимості й захищений від гріхопадіння. Той, хто бере на себе величезну відповідальність перед громадою і релігією, якщо в будь-чому допустить помилку, то вона обернеться бідою для громади, приведе до небезпечних відхилень у всіх ісламських цінностях. Тому непогрішимість, яка спирається на непохитну і глибоку віру в божественні істини, оберігає лідера від відхилень - малих або великих, явного чи таємного гріхопадіння.

Наявність в імама сили непогрішимості не означає, що він позбавлений власної волі і що Аллах насильно стримує його від сприйняття гріхів. Навпаки, імам, як людина, володіє свободою волі і вибору своїх вчинків, але міра досягнутої ним віри дає йому абсолютну віру і дає можливість йому бачити речі у всій реальності. Він досягає такої міри знання, яка не дозволяє йому наблизитися до небезпечної зони гріхів. Він у своїй благочестивості і самовладанності настільки вдалий, що ймовірність здійснення ним гріхів при цьому опускається до нульового рівня і не перевищує його.

Імам повинен користуватися абсолютним довір'ям з боку громади. Повна непогрішність імама в словах і діях приводить до того, що члени ісламської спільноти приймають його за зразкову людину і слідує за ним на своєму важкому шляху. Якщо буде підірвана ця віра хоч якимись невеликими сумнівами в його непогрішимості, то покірність йому загубить обов'язковий характер, імам втратить свій вплив в суспільстві. Коранічний "вірш очищення" проголошує їх вільними від всього того, що може порочити їх: "Аллах хоче винищити скверну від вас, сім'ї його дому, і очистити вас очищенням" (33:33). Слово "скверна" вживається в арабській мові для позначення всього того, що може порочити людину зовні і внутрішньо й кваліфікується як гріх.

З деяких коранічних віршів можна зрозуміти, що непогрішимий імам має здатність до керівництва людьми, оскільки в нього вселяється божественне світло, що поступає від вищого світу божественної влади. Коран підтверджує принцип "керівництво по велінню Аллаха" і вважає терплячість і впевненість важливими рисами особистого характеру імамів: "І зробили Ми з них імамів, які ведуть за Нашим велінням, за те, що вони були терплячі і упевнені в Наших знаменнях" (32:24).

Таким чином, терплячість і впевненість є основними рисами цього "ведення". Проте керівництво, за велінням Аллаха досягається лише тому випадку, якщо це зробить Аллах, і дається тільки тим, хто наділений терпінням у подоланні життєвих труднощів. Такими є умови,

що висуваються до тих, хто покликаний виконати езотеричну функцію керівництва. Ця думка підтверджується наступним віршем Корану: “І зробили ми їх імамами, які ведуть за Нашим велінням” (21:73).

Знання є одним з найважливіших особливостей імама. Він розповсюджує їх й досяг їх вершини. Завдяки універсальності його особистості, яка фактично є продовженням особистості посланника Аллаха, імам за обсягом своїх знань, своєї вченості та за іншими особливостями постає як зменшений образ Пророка. Це знання приходить до нього не через навчання. Він вчиться цьому завдяки акту божественної милості, яку Аллах дає найбільш довершеним своїм рабам.

Імам володіє вичерпним знанням про те, що сталося в минулому і про те, що станеться в майбутньому. Також його знання в сфері шаріату охоплюють всі положення, навіть до “плати за подряпину”. Імам Казім говорив: “Всі наші знання мають три види: знання про минуле, знання про майбутнє і сучасне. Що стосується знань про минуле, то вони дані нам Пророком, що стосується знання про майбутнє, то воно згадане в свитках, що є у нас, а що стосується знання про сучасне, то воно прищеплене нашим серцям і висічене на наших чутках. І це є краща частина нашого знання і немає пророка після нашого Пророка”. Найбільш глибока і достовірна частина знання імамів їм дається шляхом навіювання зі світу невидимого. Коран сам по собі також є багатим джерелом знання імамів. Другим джерелом їх знань є книги, отримані ними у спадщину від Мухаммеда.

Імами були найбільш освіченими людьми свого часу. Оскільки вони повинні були керувати людьми й нести ісламську релігію, то знання інших релігій і уміння довести свою правоту були для них необхідним чинником.

В ісламі, після смерті Мухаммеда, завжди серед народу знаходилися імами, їх було дванадцять: Алі бен Абі Таліб, Хусан Моджатаба, Хусейн бен Алі, Алі бен Хусейн, Мухаммед бен Алі, Джафар бен Мухаммед, Муса бен Джафар, Алі бен Муса, Хасан бен Алі, Али бен Мухаммед, Хасан бен Мухаммед, Махді.

Махді, якого називають імамом століття, син одинадцятого імама, народився в 255 або 256 року м.х. в Самері і до 260 року, після смерті свого батька сховався з очей. Крім його повноважних представників, ніхто з того часу не бачив його (за винятком особливих випадків).

Махді призначив Чанді Осман бен Сайда Омарі своїм повноважним представником і через нього відповідав на питання й вимоги шиїтів. Після Османа бен Сайда його представниками було ще декілька чоловіків. У 329 році м.х. було повідомлено, що більше не буде

представників імама-обіцяного й починається період “відсутності”, який буде продовжуватися до призначеного Аллахом часу.

Ця “відсутність” або “ховання з очей” поділяється на дві частини:

- перша - “мала відсутність”, яка почалася в 260 році м.х. і завершилася 329 роком. Вона відтак тривала майже сімдесят років;
- друга - “велика відсутність”, яка почалася з 320 року м.х. і буде продовжуватися до того, як побажає цього Аллах. “Пророк в переказі Моттафег наказує: “Якщо світ буде переповнений гнітом і насильством і до існування світу залишиться всього лише один день, то Аллах настільки продовжить цей день, доки з'явиться мій нащадок Махді і наповнить мир справедливістю”. Тобто в майбутньому для світу настане день, коли людське суспільство буде жити життям повним справедливості та щастя, а члени людського суспільства будуть занурені в море мудрості й досконалості. Це буде досягнуте руками людини, завдяки голові цього суспільства, спасителя людства - Махді.

Природно, що іншого поняття про Месію у мусульман і не може бути, оскільки в них основа мудрості - це імам. Саме поняття “імам” виникло від дієслова “амма” - “стояти попереду”, “керувати чим-небудь”, “бути на чолі”. Він є верховним носієм духовної і світської влади. Згідно з шіїтською доктриною, верховна влада імама визначена Аллахом, а тому вона не може залежати від бажання людей, тобто імам не може бути обраним. Згідно з шіїтським віровченням, імам виконує три функції:

1. законний імам є правителем ісламської спільноти, наступником Пророка, а тому повинен допомагати людям в їхніх справах;
2. він - тлумач релігійних знань і права, остаточний авторитет у витлумаченні Корану і переказів;
3. він є найвищим духовним авторитетом і повинен вести людей до розуміння прихованого значення речей.

Влада імама, таким чином, розповсюджується не тільки на світське і духовне життя людей, але й на світ "невидимий". Земна і космічна функції імама, його абсолютна непогрішимість вимагали безумовної покори йому.

Виходячи з божественної природи верховної влади, шіїти з самого початку розглядали своїх імамів як єдино законних і повноважних представників Аллаха на Землі. Шіїтські імами - це намісники Аллаха, “брами”, через які можна наблизитися до нього, спадкоємці пророчих знань. Махді інакше ще називають ал-Махді тобто той, “якого ведуть

вірним шляхом". Його буде вести безпосередньо сам Аллах, який застереже Махді від помилок і гріхів у всьому, що б він не робив. Кожна його дія поставатиме як воля Аллаха. Вважається, що він не здатний грішити. Махді може говорити від імені Аллаха з усіх питань, але тільки нерелігійних. Шіїти непохитно вірять в його прихід перед кінцем світу. Його прихід є наріжним каменем в їх есхатологічному вченні.

Махді відновить правління Аллаха на всій Землі. Для них його поява настільки важлива, що частіше всього вони повторюють молитву: "Хай поспішить Бог позбавити від страждань його (Махді) приходом".

У Корані Махді не згадується, проте ідея Месії широко трактується в Хадісах. З його пришествям пов'язують відкриття істинного значення Корану і єдинобожжя, встановлення того ідеального стану, який закладений в божественній справедливості.

Тема приходу Махді розвивається в рамках шиїзму значно інтенсивніше, ніж у мусульман-сунітів. Варто відзначити, що саме шиїтські тлумачення вважають, що багато місць у Корані пов'язані з Махді, але при цьому і шиїти і суніти вважають справжніми деякі хадіси Пророка, що стосуються Махді і його приходу.

Слід також зауважити, що частина цієї пророчої спадщини дійшла до нас через цитати сунітських улемів, зокрема через два перших хадіси, які ми наводимо нижче.

1. Пророк сказав: "Людина з мого потомства з'явиться на землі і буде діяти в згоді з моєю традицією. Аллах поширить на нього свою милість і благословення небес і землі, і він переповнить світ справедливістю, як раніше він був переповнений гнобленням і нерівністю" [Ясынбаев А.Х. Хадіси Великого Пророка.- Алма-Ата, 1991.- С. 32].
2. Пророк сказав: "Буде місцеблюстителю, що в ім'я Аллаха з'явиться на землі в той час, коли світ буде подавлений тиранією та гнобленням, і він наповнить світ справедливістю і порядком. Імам Махді він з'явиться за наказом Аллаха і прожене з Землі всі релігії й залишить тільки чисту Релігію" [Там само.- С. 54].
3. Пророк сказав: "Наприкінці часів народиться людина з мого потомства: її ім'я буде моїм ім'ям і її друге ім'я буде моїм другим ім'ям . Вона наповнить землю справедливістю і гармонією, і її ім'я буде Махді" [Там само.- С. 76].
4. Пророк сказав: "Імамів, що прийдуть з мною, буде 12. Перший - Алі ібн Таліб. Останній - Ка'ім ("Воскреситель"),

Махді, рукою якого Аллах завоює Схід і Захід землі" [Там само.- С. 81].

Махді - це "володар часу" (сахиб аз-заман). Він ототожнюється з "полюсом полюсів" (кутб аль-актаб), з вищим главою всіх ініціативних ієрархій. От чому він є "вісь світу", про яку Пророк сказав, що люди одержать від неї багато користі, навіть якщо і не бачитимуть її [Там само.- С. 112].

Махді, не прийде до того часу, поки мусульмани не будуть повністю готові до того, щоб прийняти його. Загалом же майбутнє пришестя Махді вимагає, як необхідну умову, духовне перетворення всіх мусульман. Прихід його повинен відповідати ознакам, які згадані у хадісах: "наприкінці часів"; "після появи тиранічних і несправедливих халіфів, королів і принців"; "під час, коли між людьми будуть сварки"; "у той момент, коли світ буде подавлений тиранією і жорстокістю".

"Він викриє невірних і багатобожників, і переможе весь світ", - говорив про Махді Імам Хусейн [Там само.- С. 88]. Проголошення цієї фінальної поразки світу неuczтвa і неправди, а також проголошення перемоги мудрості і справедливості ми знаходимо в словах Імамів. "Вони знищать усіх багатобожників, поки всі не почнуть вшановувати Єдиного Бога, поки політеїзм не зникне. Таким буде час, коли підніметься наш Ка'ім" (Мухаммед аль-Бакір) [Там само.- С. 171]. З його приходом мудрість і знання будуть відкриті всім.

Есхатологічні погляди знаходять свій розвиток і доповнення у Алі ібн Абу Таліба. Згідно з його вченням, настане час, коли "суспільство буде спустошене страшними війнами, убивствами і руйнуваннями. У якийсь момент переможці пишатимуться своїми успіхами і зібраними трофеями, але кінець їх буде трагічним". Алі ібн Абу Таліба застерігає всіх від майбутніх воєн: "У вас немає ніякого уявлення про наслідки, до яких вони приведуть".

Себе захистить від всього цього за допомогою вищої мудрості і вищого знання лише Махді. Він знатиме як їх треба використовувати. Його душа буде вільна від бажання шкодити людству. Для нього таке знання буде власністю, яка у руках іншого не повинна знаходитися. Він буде очікувати, перш ніж використовувати це знання. Махді покаже і доведе милосердну волю Бога до навчання людини справедливому способу життя".

В сунітському ісламі Махді - провісник близького «кінця світу», той хто поновить віру, послідовник пророка Мухаммеда. І якщо сунітський Махді – особа невизначена, «міфологічна прикраса ідеалу майбутнього», те шиїтський Махді – очікуваний непогрішимий імам з

роду Алі, який продовжить справи пророка, «повновладний правитель у силу божественного встановлення», що поверне потоптані права обраному роду Алі і відновить на землі справедливість.

Зробимо зрештою певні висновки.

По-перше, в переказах мусульман про кінець світу говориться, що матимуть місце дві дійові особи - Іса разом з імамом Махді переможуть Антихриста. Прихід Махді перед Кінцем світу - це найголовніший аспект мусульманської есхатології.

По-друге, до приходу імама Махді функції посередника між Аллахом та людством виконують непогрішими імами.

По-третє, Махді розуміється як володар епохи, який повинен повернутися і наповнити світ справедливістю, встановити царство блаженства на Землі. У цьому сенсі він є подібним до іудейського Машіаха. Махді буде вести безпосередньо сам Аллах.

По-четверте, Махді буде роз'яснювати релігійні знання і право. Він буде остаточним авторитетом у витлумаченні Корану. Поки він не з'явився, то цю його функцію виконуватимуть інші імами. Цікаво, що ця функція може бути екстрапольованою також на попередні дії імамів.